

GLEDIŠTA MIHA KLAJČA NA BOSANSKO-HERCEGOVAČKU PROBLEMATIKU OD 1874. do 1890.

Trpimir M a c a n, Jugoslavenski leksikografski zavod, 41000 Zagreb,
Trg J. Strossmayera 4

Za Miha Klaića (Dubrovnik, 1829 — Zadar, 1896), hrvatskoga preporoditelja i vođu Narodne stranke u Dalmaciji, sedamdesete su godine jedno od najživljih razdoblja u njegovoj političkoj djelatnosti. Nakon pobjede Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor 1870. on se našao pred zadaćom da Narodnu stranku održi u većini u Saboru, da je očuva jakom i jedinstvenom. Nije to bila laka zadaća u doba kada se s porastom kulturno-vjerske napetosti u Stranci, zbog istupâ konzervativaca oko Mihovila Pavlinovića i Koste Vojnovića s radikalnijom katoličko-državnopravnom koncepcijom, podudarila secesija tzv. zemljaša oko Stefana Mitrova Ljubiše, koji su u svom listu *Zemljaku* poticali pitanja srpstva, ćirilice i dubrovačkoga kmetstva, dakle ona pitanja koja narodnjaci radi stabilnosti Stranke nisu htjeli ticati. Izlaz iz krize Klaić je pokušao naći u stranačkom programu (1873) u kojem je težište stavio u točke u kojima je naglasio »slavensku narodnost Dalmacije«, svestranu ravnopravnost Hrvata i Srba, izuzeće vjeroispovijesti iz stranačke politike te neovisnost o vladi. Tim je programom tada uspio u Stranci zadržati liberale i Srbe, ali već 1875—76. sâm on je potaknuvši pitanje novčane koristi članova Željezničkoga konzorcija, u kojem je bio i Ljubiša, inicirao hrvatsko-srpski razlaz u Dalmaciji. Poništenjem Ljubišina mandata počelo je odvajanje srpskih političara od hrvatskih, a taj je proces ubrzalo pitanje narodne i državne pripadnosti Bosne i Hercegovine za tadašnjeg ustanka, dok je glasovanje Srba u Klaićevu izbornom kotaru za autonomaša (1879) označilo i formalan rascjep. Ne treba zaboraviti ni to da je 1874. napadajem na Associazione dalmatica, društvo Ante Bajamontija, Klaić počeo i protuautonomašku borbu u Splitu, koja je završila 1882. narodnjačkim osvajanjem općine.

U tom sklopu postaju zanimljiva gledišta Miha Klaića na bosansko-hercegovačku problematiku kao političara koji se dosta založio da pomogne ustanicima, koji je dosta razmišljao o budućnosti tih zemalja i čije djelovanje svakako ulazi u analizu razvoja hrvatsko-srpskih odnosa ne samo u Dalmaciji.¹

Protjerivanje Turaka s Balkanskoga poluotoka bila je želja svih hrvatskih rodoljuba i političara u XIX st. Stoga, kada je izbio ustanak u Bosni i Hercegovini, narodnjaci su oduševljeno prionuli da pomognu pobunjenicima. Istodobno su se pojavile i različne kombinacije o budućnosti tih zemalja.

Prvi trag Klaićeva zanimanja i njegova gledišta na to pitanje nalazimo u 1874. Tada je *Il Nazionale* (br. 55) prenio iz *Obzora* članak »Razni sintomi«. U članku se govorilo o prijateljstvu Austrije i Rusije i skromno izražavala nada da bi ono moglo pomoći oslobođenje Bosne i Hercegovine. Članak je bio napisan u povodu svečanog dočeka velikoga kneza Nikolajeviča u Beču, kojom je prilikom vojnička glazba između ostalog odsvirala neku hrvatsku koračnicu, pa se pisac zapitao: »Ne odzvanjaju li zvučne note ovog slavnog marša za Banjaluku, Sarajevo, pod Jajcem?«

Iz Frohnleitena, gdje se odmarao, Klaić je u pismu Jurju Biankiniju odobrio prenošenje članka, ali mu je zamjerio što nije dodao nikakvu opasku, po kojoj bi se vidjelo da narodnjaci nisu za osvajanje Bosne, a nije mu jasna bila ni piščeva misao o prijateljstvu Austrije i Rusije.^{1a} Tu ćemo Klaićevu misao bolje moći pratiti nakon početka ustanka (1875).

U stanovitaj vezi s ustankom jest put cara Franje Josipa kroz Dalmaciju u proljeće 1875. Želeći izbiti iz toga korist za narodni pokret i istaknuti pred vladarom hrvatski značaj pokrajine, Klaić je 10. ožujka iz Beča poslao jasne

¹ O Mihi Klaiću nije dosada publiciran ni jedan obuhvatan i temeljit znanstveni rad, pa tako njegov život i rad još uvijek ostaju nepoznati široj čitalačkoj javnosti. Svojedobno sam napisao monografiju o njemu (u međuvremenu tiskana pod naslovom: M. ho Klaić, Zagreb 1980), dijelove njegove korespondencije objavio sam u *Historijskom zborniku* i *Arhivskom vjesniku*, dva sažeta prikaza u časopisu *Dubrovnik*, 1969, br. 4 i zborniku: *Dalmacija 1870, Zadar 1972*, te izvadak iz monografije o njegovim odnosima sa sjevernohrvatskim narodnjacima u *Historijskom zborniku* XXIX—XXX, Zagreb 1976—77 (Sidakov zbornik). Ovaj prinos također je ponešto upotpunjen dio iz monografije i cilj mu je da izdvojenim prikazom Klaićevih gledišta na razvoj u Bosni i Hercegovini za ustanka i nakon okupacije upotpuni relativno brojne znanstvene informacije o odnosima između Dalmacije i Bosne i Hercegovine u ono doba. Upozorio bih na najnovije prinose, iako oni po svojem sadržaju nisu bitno povezani s predmetom moga istraživanja, nego tek spominju Klaića, i to u svezi s pomoći ustanku. To su radovi objavljeni u nizu: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875—1878. godine, izd. ANUBiH I—III, Sarajevo 1977: N. Šehić, *Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875—1878*, u jugoslavenskoj historiografiji u posljednjih deset godina (1965—1975), II, 7—17. — N. Beritić, *Zadarski II Dalmata i bosansko-hercegovački ustanak*, II, 375—381. — Š. Peričić, *Odjek bosansko-hercegovačkog ustanka (1875—1878) u zadarskom »Narodnom listu«*, II, 393—399. — isti, *Bibliografija članaka o bosansko-hercegovačkom ustanku (1875—78) u zadarskom »Narodnom listu«*, II, 401—404. — J. Grabovac, *Dalmacija prema ustanku hercegovačko-bosanske raje*, III, 139—156 (namjesnik Rodić ne zove se Rafael nego Gabrijel, Gavriilo, Gavro, što se vuče još od 1969. kada je u zborniku »Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri«, str. 114, u tekstu Rafael, a pod slikom Gabrijel; na str. 152. spominje se ubojstvo kod Dubaca, a riječ je zapravo o selu Dubac, četiri kilometra istočno od Dubrovnika).

^{1a} H. Morović, *Pisma Miha Klaića uredniku »Narodnog lista«* Jurju Biankiniju, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* VI—VII, Zagreb 1960, 279.

upute u smislu pohrvaćivanja uprave i školstva, te postizanja gospodarskih ustupaka.² Međutim, carev put nije bio namijenjen toliko obavješćivanju o stanju pokrajine i zadovoljavanju njezinih potreba koliko je bio usmjeren da izazove za Monarhiju povoljno gibanje na turskom tlu. Uskoro je izbio ustanak, koji je snažno odjeknuo. Narodna stranka, na čelu s Klaićem, mnogo je pomogla pobunjenike oružjem i hranom.³

Klaić je prikupljao pomoć u Zadru. Već od srpnja često se dopisuje s Perom Čingrijom, koji je u Dubrovniku organizirao drugu istaknutu postaju za pomoć, i povezuje rad zadarskog i dubrovačkog odbora za pomoć.

Austrijska vlada kanila je održavati strogu neutralnost, pa je namjesniku Gavrilu Rodiću savjetovala da obavijesti pobunjenike kako ne mogu očekivati austro-ugarsku pomoć. Ta je uputa bila u duhu austro-ugarske težnje da Bosnu i Hercegovinu stekne diplomatskom akcijom, a ne ratom, a i jer je odlučno bila protiv organiziranja još jedne južnoslavenske države na svojoj granici. Unatoč načelnom stajalištu tolerirala je prijelaz četa u Bosnu i slanje pomoći. Toga je bio svjestan i Klaić kada je pisao Čingriji da dubrovački odbor može djelovati i bez priznanja oblasti, jer i oni u Zadru djeluju potajno.⁴

Pomažući pobunjenike Klaić i Čingrija veoma su blisko surađivali kroz čitavu drugu polovicu 1875. Klaić je od Čingrije tražio da ga o svemu obavješćuje, a osobito da organizira dopisništvo koje će *Il Nazionale* slati važne vijesti o ustanku. Zanimala ga je situacija na dubrovačkoj granici i mogućnost prebacivanja oružja preko nje, savjetovao je kako prebaciti dobrovoljce, gdje poduzeti taktičke pokrete, kome se obratiti za pomoć, koga u Dubrovniku potaknuti da pomaže rad odbora. Čingriji je Klaić slao prikupljene novce ili ga obavješćivao o prikupljenom novcu, oružju i opremi. Po podacima iz njihova dopisivanja vidi se da je Klaić poslao Čingriji 1 800 f, te da je 3 400 pušaka i 240 000 naboja (i još streljiva za 1 000 f) nabavio za pokretanje ustanka s desne obale Neretve, za koji se potez kao veoma koristan za općeniti uspjeh ustanka, Klaić osobito u pismima zauzimao.⁵

O ustanku je Klaić pisao i J. J. Strossmayeru, moleći u njega pomoć, jer je bio uvjeren da će pobunjenici, dobro naoružani i uz pomoć Srbije i Crne Gore, slomiti tursku vlast. Stoga je preporučivao biskupu da upotrijebi svoj

² Morović, na i. mj., 280.

³ Usp. o tome oskudno u knjizi M. Ekmečića »Ustanak u Bosni 1875—1878« (Sarajevo 1960, dr. izd. 1973). Ondje spomenuta pisma ne nalaze se u Arhivu Hrvatske nego u Arhivu JAZU. Usp. i R. Petrović, Zabilješke dr. Pere Čingrije o hercegovačkom ustanku (1875—78), *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, IV—V, Sarajevo 1965, 357—367. Isti pisac ukratko se osvrnuo na Klaićeva gledišta spram bosansko-hercegovačkog ustanka na temelju dotada objavljene korespondencije u knjizi »Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću« (Sarajevo 1968, 435—438).

⁴ N. Beritić, Iz korespondencije Miha Klaića, *Arhivski vjesnik*, III, Zagreb 1960, 131. — Ekmečić, n. dj., 12—14 i 128—9.

⁵ Beritić, na i. mj., 131—138.

utjecaj ne bi li se Srbija aktivirala, kao što narodnjaci u Dalmaciji nastoje da se pokrene Crna Gora.⁶

Organizaciju Središnjeg odbora u Zadru narodnjaci su dovršili u studenom i tada su (Klaić, Biankini, Kažimir Ljubić i dr.) izdali poziv Slavenima i njihovim prijateljima da pomažu Odboru prinosa u novcu, robi i sanitetskom materijalu, te da pokažu solidarnost kao prijatelji slobode i napretka. Zadarski je odbor održavao veze sa zagrebačkim, a Klaić je u to ime jedanput putovao u Zagreb. U Zadru je utemeljen i ženski odbor, kojemu je prvi priinos dala Klaićeva žena. Ostali odbori djelovali su u Splitu, Šibeniku, Obrovcu, Skradinu, Selcima na Braču, Makarskoj, Imotskom, Kninu, Jelsi, Sinju i drugdje. U svezi sa suradnjom odborâ Klaić je predlagao da se ona bolje organizira kako se ne bi razbacivali novci, a sam je i dalje skupljao pomoć za popunjenike. Na njegov je naslov novac stizao odasvud, pa čak iz Kalifornije.⁷

U studenom je napisao dva pisma Baldu Bogišiću u Pariz i zatražio da od Međunarodnog odbora isposluje novca za nabavu topova (trebalo mu je oko 10 000 f za nabavu oružja i barem 4 topa, te hrane za zimu). Kada mu je Bogišić negativno odgovorio, zamolio ga je da se pokuša obratiti bogatim Rusima, te da Francuze upozna s prilikama, jer bi mnogo značilo kada bi francusko novinstvo povoljno pisalo o ustanku i oslobođenju kršćana. Obavijestio ga je da je pisao u Petrograd i Moskvu, ali da su mu iz Moskve odgovorili kako oni pomoć šalju u Dubrovnik svojem konzulu Joninu, i to samo za prebjeglu djecu i ranjenike. Na kraju je rekao da zadarski odbor nije dobio novca ni iz Srbije, iako su proglaše tiskali ćirilicom i u Odbor izabrali dva pravoslavca.⁸

Godine 1875. Klaić nije odobravao moguću austro-ugarsku okupaciju Bosne i Hercegovine. Iz Beča je 9. prosinca brzojavio Biankiniju i izrazio nezadovoljstvo člancima koji su bili napisani u prilog okupaciji i tražio da list slijedi dotadašnji smjer. Još u studenom on je pisao Biankiniju: »Vrh zadnje note ruske valja napisati uvodni članak na temelju zadnjih riječi, to jest: 'da jednoc valja da prestane nevoljno stanje turskih krstjana'. Kako to može prestati? Reforme turske nemoguće. [Sultan je 2. X i 12. XII 1875. objavio reforme koje su ostale bez rezultata, T. M.], Autonomija pod turskim suverenstvom nemoguća. Nezavisna država sačinjena od Bosne i Hercegovine nemoguća. Dakle ne ostaje drugo nego ove zemlje anektirati postojećim državama, i zavesti jednu jugoslavensku jaku državu, potpuno neovisnu. To može samo biti smisao onog ruskog izraza. Dovedite u sklad ovo s onim što smo prije o Rusiji govorili, naglasujuć kako je narod ruski sa jedne strane a ustrajnost ustanka sa druge navelo i rusku vladu da svoga pravca promjeni,

⁶ T. Macan, Iz korespondencije Miha Klaića, *Historijski zbornik XXI—XXII*, Zagreb 1968—69, 467—468 (dalje HZ). — F. Šišić, Korespondencija Rački-Strossmayer I, Zagreb 1928, 373. Strossmayer mu je potkraj kolovoza poslao 1 000 f.

⁷ D. Politeo, »Narodni list« i ustanak u Bosni i Hercegovini, *Jubilarni broj Narodnog lista*, 36. — J. Grabovac, Dalmacija prema oslobodilačkom pokretu bosansko-hercegovačke raje (1875—78), *Mogućnosti*, Split 1964, 1022 i 1027—28. — *Narodni list* (dalje NL), 1875, br. 71, 74, 75, 77 i dr. — *Il Nazionale*, 1875, br. 88 i 93. — Morović, na i. mj., 281. — Beritić, na i. mj., 138.

⁸ Beritić, na i. mj., 128—129.

koji ipak [...] ne može biti protivan Slavenstvu.« To postepeno mijenjanje ruskog shvaćanja odnosi se na priklanjanje misli da se bosansko-hercegovačko pitanje riješi uspostavom autonomije, što se očitovalo u ruskim izjavama u proljeće 1876.

Navodeći da nema nikakva razloga pisati o austro-ugarskom osvajanju Bosne i Hercegovine, Klaić je 12. prosinca 1875. ponovo napao Biankinija zbog takvih članaka ističući: budući da neće biti austro-ugarskoga zauzeća, ne treba se ni izlagati, pa traži da slijedi stari smjer — »oni kog sam udario, braniti slobodu i neodvisnost ovih zemalja.«⁹

I 1876. Bosna i Hercegovina ostale su u žarištu Klaićeva zanimanja. Kao predsjednik Središnjeg odbora za pomoć u Zadru primao je pomoć (na njega su naslovili npr. praški *Národní listy* 287 f i B. Bogišić 30 f), nabavljao dinamit u Beču, kontaktirao s ruskim konzulom u Dubrovniku Joninom i mnogo se dopisivao (jednom mu je pisao i Jovan Ristić preporučujući slogu Hrvata i Srba).¹⁰

U početku godine savjetovao je Biankiniju da u listu potiče na rat i neka propagira bilo sudjelovanje, bilo novčano pomaganje. Savjetovao mu je da preuzima članke iz drugih listova koji pišu u prilog srpskoj koncepciji bosansko-hercegovačkoga pitanja. Sam tada nije vjerovao da bi moglo doći do austrijske intervencije.¹¹

Vidjeli smo kako je Klaić u prosincu 1875. zastupao ideju priključenja Bosne i Hercegovine Srbiji i Crnoj Gori, ali i ideju njihove »slobode i neodvisnosti«. Iako nije potpuno jasno što je htio, mislim da se može zaključiti kako nije želio da Monarhija zaposjedne Bosnu i Hercegovinu, te da mu nije bilo jasno što zapravo želi u drugom smjeru: ili osnivanje južnoslavenske države koja bi se sastojala od Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine, ili pak podjelu Bosne i Hercegovine između Srbije i Crne Gore i njihovo kasnije sjedinjenje u jednu državu. Zbog toga je ustrajao na oslobođenju raje pošto-poto, prepustajući budućnosti da odluči o pripadnosti Bosne i Hercegovine. Uz to nije bio upućen u nakane i dogovore Austrije i Rusije, pa nije mogao imati ni pregled situacije, a precjenjivao je snagu i mogućnosti Srbije i Crne Gore. Stoga je shvatljivo da je poslije postepeno mijenjao svoje gledište o budućnosti Bosne i Hercegovine. Bio je protiv austro-ugarskog zaposjedanja tih zemalja jer nije vjerovao — s pravom — da se išta može promijeniti u dualističkom poretku Monarhije, tj. da ona ne može ni voditi u Bosni i Hercegovini bilo kakvu hrvatsku politiku. To je značilo da su nade, recimo, Pavlinovića, Biankinija i Ljubića o sjedinjenju Bosne i Hercegovine s Hrvatskom bile iluzorne. Klaić je o tome razgovarao s Rodićem, a ovaj ga je pokušao uvjeriti u narodnu politiku Monarhije. Razvoj je dao pravo Klaiću i njegovoj sumnjičavosti, iako je ovaj priznao svršen čin.¹²

⁹ Morović, na i. mj., 281—282. — Ekmečić, n. dj., 130, 173 i 222.

¹⁰ NL, 1876, br. 72. — *Jubilarni broj Narodnog lista*, 35—36 i 89.

¹¹ Morović, na i. mj., 283.

¹² *Jubilarni broj Narodnog lista*, 36. — Stoga se ne može prihvatiti mišljenje Marina Pavlinovića (Studije, eseji, prikazi, Zagreb 1930, 72—73) po kojem se Klaićevo odvojeno gledište zasnivalo »na vrlo labavom temelju: nepouzdanju u kakvu promjenu sustava, dok je Mihovil Pavlinović temeljio svoju [tezu o sjedinjenju

Zanimljivo je Klaićevo pismo Čingriji od 7. I 1876. Klaić je primio vijesti da se u Dubrovniku pripravlja sastanak u svezi s proljetnim operacijama Mića Ljubibratića. Po njima Ljubibratić se spremao put Knina da odatle upadne u Bosnu i potakne tamošnje pučanstvo na ustanak, te da olakša turski pritisak u Hercegovini. Klaić je mislio kako je pobunjenicima potrebno sigurno uporište za opremu, evakuaciju ranjenika i kao pribježište u slučaju poraza, a takvog uporišta Ljubibratić ne bi imao u kninskom kraju, jer je to austrijski teritorij, a i jer se ne bi mogao potpuno osloniti na pučanstvo, s kojim Klaić nije imao dobra iskustva. Mislio je da bi se Ljubibratićeva vojska rasprišila i da se tu ne bi mogla svrsishodno boriti za slobodu. Klaić je držao da su srpsko i crnogorsko područje (te Sutorina zbog blizine Krivošija i Crne Gore) naravno uporište, to više što se Srbija i Crna Gora spremaju na rat. Iz Srbije bi se tada djelovalo prema Bosni i tzv. Staroj Srbiji, a iz Crne Gore prema Hercegovini i Albaniji. Zbog toga bi Ljubibratić trebao ostati na svom području, u blizini Sutorine, i radi uspjeha operacija srediti svoje suprotnosti s Crnogorcima. Po Klaićevu sudu on bi trebao ratovati malenim, pokretnim kolonama na način gerilskoga četovanja, ali oslobodilački bi rat trebalo povesti s jedinstvenom vojskom po sustavnu planu. Svoje je mišljenje podupro tim što se ustanak održao uzduž crnogorske granice.

Uz to je mislio kako bi zimu trebalo iskoristiti za zauzeće Nikšića, Goranskoga, Gackog i drugih turskih utvrda, ali je i izrazio nezadovoljstvo stanovitim faktorima koji su Turcima omogućili uspjeh u posljednjim borbama, pitajući se nije li ipak točno da Rusija kani iskoristiti ustanak za svoje svrhe. Na kraju je pozdravio Ljubibratića i poručio mu da se nada nabaviti za njega koji top. I Čingriji je preporučio da ga odvraći od naumljene akcije prema Bosni, te da mu sugerira Srbiju za uporište.

Na početku veljače pisao mu je iz Beča da se u Zadru vidio s Ljubibratićem i da su se o nečemu dogovorili (nije jasno o čemu). Uz to je izrazio razumijevanje za Ljubibratićevu mrzovolju prema Crnoj Gori, ali je osudio pošiljanje iz Dubrovnika brzopjavka protiv Crne Gore, jer je smatrao da velikom cilju treba žrtvovati osobna negodovanja.¹³

Klaić je 29. ožujka pisao Čingriji da su se njegova predviđanja obistinila i da je Ljubibratićev pokušaj da ustanak proširi na Bosnu bio skup i jedno svršio. Mislio je da je dobro što je Ljubibratić nestao (njega su austrijske oblasti uhitile i internirale), jer će tako nestati nesuglasice i zavisti koje bi mogle biti kobne. Klaić je napokon shvatio kako je ludost poduzimati išta na desnoj obali Neretve (na čemu je ustrajao 1875) i smatrao je da se sve sile moraju usredotočiti blizu Crne Gore kao uporišta. O Crnoj Gori imao je lijepo mišljenje i preporučivao je da je pobunjenici priznaju za vođu i glavni

Bosne i Hercegovine s Hrvatskom; T. M.] na temelju hrvatskog prava, koji je temelj programu narodne stranke [...] i baš s toga razloga Klaić je morao popustiti«. Nisam našao potvrde za tvrdnju da je Klaić preporučivao Pavlinoviću pasivno držanje (N. Čolak, Narodni preporod u svjetlu historiofografije, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* VIII, 1961, 388). On je to 1878. preporučio Biankiniju.

¹³ I u pismu Sundečiću [?] od 5. II osudio je širenje nepovoljnih glasova o Crnoj Gori (i sam ih je pobijao), tražio je pod obvezom diskrecije točno izvješće o prilikama u Crnoj Gori, a u pismu Biankiniju od 7. II također je upozoravao da paze što pišu o Crnoj Gori. (*Zapisi*, sv. 6, knj. XVII, 1927. — Morović, n. i. mj., 283).

potporanj. Tražeći nove vijesti o ustanku u blizini dubrovačke granice, Klaić je pisao Čingriji kako bi sada pobunjenici — budući da se austrijska diplomatska akcija izjalovila — trebali dati znak da su živi, a da će oni u Zadru nastojati namaknuti im sredstava koliko mogu.¹⁴

Uto su Srbija i Crna Gora istaknule oslobođenje Bosne i Hercegovine kao svoj ratni cilj i navijestile rat. Rusija se tada približila Austro-Ugarskoj i prepustila joj Bosnu i Hercegovinu, a Srbiju nije poduprla. Ova je pak tada izgubila rat, čemu je pridonijela i promjena na turskom prijestolju.¹⁵

Vjerujući u skoro oslobođenje Bosne i Hercegovine Klaić se u kolovozu i rujnu 1876 — ne znajući ništa o bečkoj diplomaciji — kolebao između staroga mišljenja o oslobođenju od Turaka i budućem rješenju pitanja Bosne i Hercegovine,¹⁶ te priklanjajući mogućnosti da Monarhija, u sporazumu s Rusijom, oslobodi te zemlje.¹⁷

U smislu postepene preorijentacije prema austro-ugarskom rješenju bosansko-hercegovačkoga pitanja može se uzeti njegovo sudjelovanje

¹⁴ Već na početku veljače 1876. Klaić je izrazio nadu da ta diplomatska akcija neće uspjeti, te da Turska neće provesti predložene reforme. Naime, 30. XII 1875. Andrassy je poslao Turskoj notu o reformama (vjerska sloboda, ukidanje zakupa poreza, ustupanje državne zemlje siromašnim seljacima), kojom je htio istaknuti austro-ugarsku zainteresiranost za turske reformne pokušaje, ali i onemogućiti narodnu i političku formu ustanka. U sultanovoj iradi 1876. ponovljeni su zahtjevi iz Andrassyjeve note, ali od svega nije bilo ništa (*Zapisi*, sv. 6, knj. XVII, 1927. — Ekmečić, n. dj., 174—175, 177 i 182). Čingriji je 16. IV poslao 200 f i izrazio nadu da će novci biti potrošeni samo za ustanak, a ne kao prije za nekorisne dobrovoljce (T. Macan, Talijanska pisma Miha Klaića, *Arhivski vjesnik*, Zagreb 1970, 193—196).

¹⁵ Ekmečić, n. dj., 9, 231, 243, 260, 274, 277, 279, 280 i 335.

¹⁶ U pismu F. Račkom od 6. VIII 1876. Klaić se zanimao za razlog Strossmayerova puta u Beč, jer se bojao da Beč ne iskoristi biskupov ugled među bosanskim franjevcima za svoju propagandu među tamošnjim katolicima. Bojao se da to ne pridonese razdoru između katolika i pravoslavnih, »koji i tako žalibože postoji«. Uputio je pismo i Strossmayeru, a zamolio je Račkog da utječe na njega kako bi djelovao na franjevce u smislu sloge i borbe, jer je bitno istisnuti Turke, a poslije će se već odlučiti o sudbini BiH. Čini se da Strossmayer u Beču o Bosni nije ni razgovarao, pa su Klaićeve brige bile neutemeljene (Macan, Iz korespondencije, HZ, 1968—69, 490. — Šišić, Korespondencija Rački—Strossmayer II, Zagreb 1929, 38).

¹⁷ A. Palavršić - B. Zelić, Korespondencija Mihovila Pavlinovića, Split 1962, 248. — U pismu Strossmayeru od 9. X piše: »Željati je da se Austrija odvaži, i uz našu korist da se sebi koristi pribavi. Hoće li to naši mađarski politički znati učiniti? Dvojim, uslijed zadnjeg iskustva (Andrassyjev prijedlog; T. M.). Kako stvari stoje, i pošto Srbija i Crnagora same nijesu mogle uspjeti, sporazumak Austrije i Rusije najbolje je za sada za Turke iz Evrope prognati.« Na kraju izražuje uvjerenje da je, s Austrijom ili protiv nje, došao čas rješenja istočnoga pitanja i oslobođenja raje. — God. 1876. posredovao je između stanovitoga Talijana, prof. Pija Lazzarinija, i Strossmayera. Lazzarini je u rimskom listu *Araldu* objavio niz članaka o južnoslavenskom pitanju, pa ih je htio izdati u knjižici, a polovicu utrška poslati bosansko-hercegovačkim stradalnicima. Kako je knjižicu htio posvetiti Strossmayeru, obratio se Klaiću neka bi on pitao Strossmayera da li pristaje. Klaić je Strossmayeru poslao izreske iz novina i zamolio ga da priloži i popravke, što je biskup i učinio (Macan, Iz korespondencije, HZ 1968—69, 468—471).

u Fanderlichovoj interpelaciji u Carevinskom vijeću, u kojoj se pitalo što je vlada poduzela da sredi buduće političke prilike na Balkanu u interesu Monarhije i slavenskoga pučanstva.¹⁸

S Lovrom Montijem i Pavlinovićem Klaić je 13. prosinca u Carevinskom vijeću podnio interpelaciju tražeći da se prebjezima u kninskoj općini (oko 12 000) nesposobnima za rad povisi pomoć od 5 novčića i da se poduzmu koraci protiv širenja boleština.¹⁹

U prosincu je bio član slavenske deputacije koja je posjetila generala M. G. Černjajeva (1876. glavni zapovjednik srpske vojske) i zahvalila mu na nastojanjima za oslobođenje Slavena. Sâm je posjetio bivšega srpskog ministra rata Nikolića.²⁰

Razvoj događaja u Bosni i Hercegovini, sve veće upletanje velesila, a i mogućnost da se bosansko-hercegovačko pitanje riješi u korist Monarhije doveli su do ponovnog isticanja pitanja sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom u Dalmatinskom saboru. Pritom je udjela imala i obnova austro-ugarske financijske nagodbe. Predložena adresa 1877. ne može se, naime, shvatiti kao izolirano i slučajno djelo u jeku spletenih bosansko-hercegovačkih i unutrašnjih prilika. Ipak je teško vjerovati da su narodnjaci bili uvjereni u uspjeh. U adresi je, uz zahtjev za sjedinjenjem i druge pokrajinske potrebe, izražena molba da se uznastoji doći do mira i da se pomognu bosansko-hercegovački bjegunci kako bi se popravile prilike u Bosni i Hercegovini, »a nami također dalji uvjeti prirodnoga razvitka olakšani budu«. Međutim, prije nego je adresa došla na glasovanje, Sabor je bio raspušten.²¹

Da se nacrtom adrese htjelo potaknuti hrvatsko pitanje, zaključujem i iz promjenljivih Klaićevih raspoloženja u svezi s Bosnom i Hercegovinom. U ožujku 1877. je pesimistički mislio da će istočno pitanje biti riješeno u interesu velevlasti; u travnju je tvrdio da je za Slavene kucnuo »kobni čas«; u srpnju je vjerovao u rusku pobjedu i osvajanje Carigrada, pa čak kombinirao i s mogućnošću rasapa Monarhije. Valja ponoviti kako Klaić nije znao za austro-ruske tajne konvencije u Reichstadtu i Pešti (1876—77), po kojima bi Rusija — u slučaju svog rata protiv Turske i austrougarske neutralnosti — pristala da Austro-Ugarska okupira Bosnu i Hercegovinu, a sve kombinacije pokazuju da je moguće pretpostavljati kako je i predložena adresa plod neupućenosti, osjećaja hrvatske nemoći u bilo kakvom odlučivanju, ali i nade da bi se oživljivanjem sjedinjenja možda moglo nešto pokrenuti (unatoč nevjerici u njegovu realizaciju, kako je to izričito pokazao Klaić u studenom kada je rekao da je ostvarenje hrvatskoga državnog prava nemoguće).²²

Narodni list je tada smatrao potrebnim da Austro-Ugarska uđe u Bosnu i Hercegovinu kao narodna osloboditeljica i prosvjetiteljica, ali je kao prioritetnu zadaću isticao protjerivanje Turaka. Pavlinoviću je bilo najprirodnije

¹⁸ NL 1876, br. 87.

¹⁹ NL 1876, br. 101.

²⁰ Morović, na i. mj., 284—285.

²¹ NL 1877, br. 12. — G. Novak, Političke prilike u Dalmaciji g. 1866—76, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* VI—VII, 1960, 61. — R. Horvat, Hrvatski preporod u Dalmaciji, Zagreb 1935, 82.

²² Macan, Iz korespondencije, HZ 1968—69, 472 i 492. — Morović, na i. mj., 286—287.

da Bosna i Hercegovina pripadnu, na temelju hrvatskoga državnog prava, Hrvatskoj, a to je tada bilo moguće jedino austro-ugarskom intervencijom i zaposjednućem. To je uvjetovalo da je Pavlinović bio povoljnije raspoložen prema Austro-Ugarskoj nego Klaić. Stoga je zanimljiva Klaićeva čestitka kojom je nazdravio Pavlinoviću Uskrs 1877: »Uskrso i ti na nov život, to jest Bog te oslobodio od simpatija prema vrućih prema Austriji, i od prećerane mržnje proti srpstvu i pravoslavlju. Ova simpatija i antipatija, to su dvije tvoje mane, tom razlikom između njih, da ako je antipatija donekle zaslužena, simpatija bogme nije. Te neopravdane simpatije svjedok mi je zadnji članak, koji si don Juri poslao, a ja sam ga svjetovao da ga ne tiska i da ne kalja 'Narodni list'. Dok sve biva onako kako biva, ne možemo pjesme pjevati ni u prilog budućnosti ove države.« Preporučio je Pavlinoviću da pripazi da ga ta simpatija ne »okalja«, jer da je Austrija uvijek tako postupala prema svojim vjernim službenicima.²³

Pa ipak, Klaić je — nemajući izbora — djelovao na liniji hrvatskoga državnog prava. Tako su on, Monti i Ante Šupuk predali kotarskom poglavaru u Šibeniku molbu da odobri održavanje javnoga skupa u Šibeniku (16. IX 1877) o istočnom pitanju. Zahtjev nije odobren, a isto je tako zabranjen splitski skup u Kaštelima. Iz nakane po kojoj je trebalo sazvati skup i iz zaključaka koje je on trebao donijeti vidi se da ga oblasti nisu ni mogle dopustiti. Saziv je, naime, uslijedio po uzoru na slične u Hrvatskoj, a trebao je svečano izjaviti potrebu sjedinjenja Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i tako pokazati svehrvatsku solidarnost u tome. Osim toga skup je imao zaključiti da za Monarhiju i napose Dalmaciju, koja je dio Hrvatske, nije nuždan opstanak Turske u Evropi, da puk s najvećim simpatijama prati borbu i želi oslobođenje Slavena, da se divi junaštvu Crne Gore, Srbije i Rusije i želi pobjedu ruskog oružja, da je uvjeren da će Austrija pomoći Rusiji u oslobađanju Slavena »i uređenju njihovu takvom, da im bude ujamčen slobodni redoviti razvoj, politični, narodni i gospodarstveni napredak.«²⁴

Klaić je inače i dalje skupljao pomoć za pobunjenike. Iz Praga je dobio sanduk ljekarničke opreme za ranjene Crnogorce, koji je odmah poslao na Cetinje. U studenom je u Carevinskom vijeću interpelirao o pomoći prebjezima u kotarima Benkovac, Knin, Sinj i Dubrovnik. Uzalud je intervenirao zbog toga u referenta Krausa i uzalud je pisao Andrásyju.²⁵

Godine 1878. bosansko-hercegovačko pitanje bilo je pred rješenjem. U južnoj Hrvatskoj mišljenja su se podvojila. Srbi su bili za priključenje Srbiji i Crnoj Gori, a Hrvati uglavnom za austro-ugarsku okupaciju u skladu s hrvatskim državnim pravom. Narodnjačko je glasilo to mišljenje prihvaćalo sve više što se više bližilo kraj ustanka. Po Politeovu svjedočanstvu, Klaić se utoliko protivio austro-ugarskoj okupaciji ukoliko nije vjerovao da će Monarhija ući u Bosnu i Hercegovinu s hrvatskom politikom, tj. nije vjerovao u sjedinjenje tih zemalja s Hrvatskom, te ukoliko nije vjerovao u bilo kakvu promjenu dualističkog poretka. Po tome, Klaić je bio za okupaciju pod uvjetom sjedinjenja Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, ali kako nije u to vjerovao,

²³ Palavršić-Zelić, n. dj., 252—253. — NL 1877, br. 55.

²⁴ NL 1877, br. 69, 71 i 73.

²⁵ NL 1877, br. 74 i 89; 1878, br. 5 i 8. — Morović, na i. mj., 285.

smatrao je da je najbolje omogućiti tim zemljama samostalan razvitak. No, uviđajući sve više kako je okupacija neizbježiva, Klaić je — po Politeu — stao na ovo stajalište: »Ako se okupacija zbude, naše stanovište mora biti, da se zbude u hrvatskom smislu, ali mi ne smijemo na okupaciju goniti.« Politeo čak tvrdi da je Klaić bio svjestan posljedica okupacije po hrvatsko-srpske odnose u Dalmaciji. On nam je sačuvao vijest da je Klaić u razgovoru s Rodićem rekao da će prihvatiti okupaciju tek kao gotov čin i da će nastojati da politika Monarhije u Bosni i Hercegovini bude zdrava, pametna i hrvatska, ali inače da mu se na dá podupirati austro-ugarsku okupaciju jer nema jamstva da će se tamo voditi hrvatska politika. Na kraju Politeo kaže da je taj razgovor ipak utjecao na Klaića, iako on nije vjerovao Rodiću, koji ga je uvjeravao kako su mu u Beču rekli da okupacija znači nov smjer u cjelokupnoj politici, tj. da će s njom početi novo razdoblje za hrvatsku narodnu stvar. Kada to znamo, shvatljivo nam je zašto je Klaić prihvatio odredbe Sanstefanskoga mira, po kojima je za Bosnu i Hercegovinu bila predviđena autonomija.²⁶

Klaićeva se mišljenja najbolje mogu provjeriti njegovim dopisivanjem. Počet ću s jednim nedatiranim pismom Biankiniju, u kojem se Klaić nije složio s člankom za *Narodni list*, a koje se podudara s drugim pismom Biankiniju (20. I 1878). U to je vrijeme Klaić protiv okupacije ili je barem oštro uvjetuje u protuaustrijskom smislu. Tako u prvom pismu odbija članak s obrazloženjem: »Iza znamenitih događaja po Slavene ove godine zatvorit se kao spuž u koru samo hrvatsku, i to koru schwarz-gelb, nije kadro baš nikoga oduševljavati, izim možda koga koji se boji porišćanjenja ili porušenja«, pa mu savjetuje: »Latite se dakle pera i napišite štogod življega ako i kraćega, iako baš ne rečete da se Bosni u prvom redu hoće množina popova!« U pismu od 20. siječnja također se okomljuje na smjer pisanja lista, koji se priklonio službenoj politici okupacije: »Vi pretpostavljate da će to slijediti u interesu slavenskom, dapače hrvatskom; pošto ja sam uvjeren da će protivno biti. Toliko daleko idete, da donekle ispričavate reskript na hrvatski Sabor. Tako ne ide, dapače jako zlo ide [...]. Mi se nećemo opirati okupaciji, jer to prepriječiti ne možemo, ako je ugovorena. Ali prema istoj pasivno ćemo se držati, dokle ne vidimo što će otale biti. Ako bude izvršena u smislu narodnome, to jest za oslobođenje i ujedinjenje naroda onih pokrajina sa ova-mošnjim, onda ćemo istu odobriti, ali ni tada još klicati »živio«. Ako pak to bude, kako i hoće (budite uvjereni), ništa drugo nego *austrijsko* djelo i *austrijski* pothvat, onda reći ćemo im svoju, to jest zažalit ćemo tursko gospodstvo (kad ga nestalo bude). Molim Vas ako uspišete, držite se ovog pravca, jer drugčije osramotit ćemo se, i to bez potrebe i koristi.«²⁷ Međutim, donekle je promijenio svoje mišljenje kad je austrijska vojska morala ratujući okupirati Bosnu i Hercegovinu. Tako 17. rujna piše Pavlinoviću: »Zaprema Bosne postala je ozbiljnim poslom. Ali i tute: *svako zlo za bolje*. Otpor turski raspršio je lijepe sanke mađarske i turkofilske. Zaprema obratila se u oslobođenje, kog nije ni moguće pomisliti bilo bez da turska sila bude slomljena. Hoće

²⁶ *Jubilarni broj NL*, 36.

²⁷ Morović, na i. mj., 287—288 i 305.

li se naši u Beču pameti naučiti, to ćemo vidjeti. Svakako približavamo se raskrstju: ili u savezu s Rusijom slavensku politiku voditi, ili u ponor!»²⁸

Klaić, koji je prihvaćao činjenice i prema njima nastojao uskladiti svoje postupke, prihvatio je okupaciju. Još u kolovozu on se u ime odsutnoga predsjednika Zemaljskog odbora obratio »Narodu u Dalmaciji« da dobrovoljnim darovima i prinosima pomogne ustanovljenje zaklade namijenjene za pomoć obiteljima vojnika mobiliziranih za okupaciju. Na carev rođendan u ime Zemaljskog odbora preko namjesnika uputio je vladaru čestitku u kojoj je pozdravio »znamenite događaje u susjedstvu« i izrazio želju da se mobilizirani što prije vrate kućama.²⁹

Izabran u Delegacije, on je 28. studenoga u audijenciji u vladara izjavio da su okupacijom ostvarene davne narodne želje.³⁰ Prihativši okupaciju kao gotov čin, Klaić je tako postupao i u Delegacijama, iako nije smatrao da tamo može mnogo učiniti. Pavlinoviću je pisao: »Koji god naš tamo bio, mora iz obzira prama Kruni i zemlji, vladat se mamelučki.«³¹

U Delegacijama on je prihvatio austro-ugarsku politiku u Bosni i Hercegovini. U raspravi o proračunu Ministarstva vanjskih poslova za 1879. (za Bosnu i Hercegovinu), Klaić je 5. prosinca održao govor u kojem je rekao da će glasovati za proračun. Tada je rekao i ovo: »Za mene je okupacija Bosne i Hercegovine svršen čin, koji potpuno odobravam. Priznajem i točnost nekih argumenata, iznijetih da se pokaže neophodnost okupacije, kao: potreba osiguranja posjeda Dalmacije i tim položaja Monarhije kao velesile; potreba zauzimanja dominantnog položaja na Balkanskom poluotoku za osiguranje naših trgovačkih veza. S moga posebnog gledišta, moram pozdraviti okupaciju kao sretan događaj za moju domovinu, jer njim je i njoj pružena prilika da promakne svoje blagostanje.

Ali ne mogu odobriti dva argumenta iznijeta u prilog okupacije, nego ih moram i osuditi. Gospodin ministar vanjskih poslova [G. Andrassy, T. M.] je iznio slijedeće motive: okupacija je bila potrebna da se spriječi jugoslavenska formacija i da bi se oduprlo panslavističkim agitacijama. Što je kanio g. ministar s ove dvije posljednje riječi? On je toliko oštrouman da shvati da panslavizam nije nego velika riječ bez zajedničkog značenja, budući da i on, kao i ja, zna da se nijedna od velikih slavenskih skupina neće — a najmanje jugoslavenska — ni pod koju cijenu odreći vlastitoga narodnog individualiteta. Samo što se, a posebno ovdje u Ugarskoj, svaka slavenska želja za razvitkom prema svom narodnom duhu napada kao panslavistička. Dakle, interpretirajući na taj način te riječi i dodavši im one o jugoslavenskoj formaciji, treba zaključiti da je okupacija učinjena proti jugoslavenskim težnjama.

Ali tako shvaćena okupacija s jednoga gledišta nema zajedničkog značenja, a s drugog može postati pogibeljan pothvat.

Čin okupacije Bosne i Hercegovine nije nego prinos majušnosti jugoslavenske formacije [. . .]. Okupacijom je pružena prilika da se tamošnji narod približi istokrvnom narodu u susjednim područjima. Budući da, gospodo, u

²⁸ Palavršić-Zelić, n. dj., 270.

²⁹ NL 1878, br. 65.

³⁰ NL 1878, br. 87 i 95.

³¹ Palavršić-Zelić, n. dj., 270.

Bosni i Hercegovini ne živi nego samo jedan narod, podijeljen u tri vjeroispovijedi, a identičan s onim u Dalmaciji, Vojnoj krajini, Hrvatskoj i Slavoniji, govoriti o nekom drugom narodu, oslanjati se na stanoviti muslimanski element, teške su iluzije. Draženjem vjerskih mržnja može se spletkariti, ali je to ludost koja ne može dugo trajati.«

Zapitavši što treba učiniti da se spriječi jugoslavenska formacija, odbio je zamisao o upotrebi turskoga službenog jezika kao smiješnu, a isto je tako odbacio denacionalizaciju ili bilo kakav pritisak, jer bi to značilo samo promjenu jarma i pretvorilo okupaciju u pogibelj. Zatim je kazao:

»Da, gospodo, Jugoslaveni teže uniji, razvitku u narodnom duhu, civilizacijskom napretku. Vjerujem da se Austro-Ugarska, zahvaljujući svom položaju, svojoj sili i okolnosti da među svojim podanicima ima najnapredniji dio Jugoslavena — Hrvate, nalazi u boljem položaju da ispuni pravedne težnje Jugoslavena, a da istodobno tako proširi i utvrdi vlastitu moć. Da bi se taj cilj postignuo, čini mi se da okupacija ima biti prvi korak, koji treba poduzeti u narodnom smislu. Ali ako se proslijedi u smjeru, koji se može izvesti iz ministrovih riječi, tada imaju pravo oni koji zaziru od okupacije. Tada bi Srbija i Crna Gora postignule pravu važnost usprkos našem dominantnom položaju. Tada bi se sve sile jugoslavenstva okrenule proti Monarhiji, našle bi u njoj odjeka, i mi bismo pošli prema neizbježivoj katastrofi.«

Klaić je nastavio da, tako shvativši okupaciju, ne može pljeskati ni berlinskom mandatu ni načinu kako je izvedena okupacija. Po njemu bi Monarhija bila stekla golem ugled da je već 1875. prešla Savu. Protumačivši otpor muslimanskoga pučanstva njegovim odbijanjem da se izjednači s rajom, Klaić je priznao pravo Austro-Ugarske na Bosnu i Hercegovinu zbog prolivene krvi i pristanka većine pučanstva. Zatim je dodao dvije primjedbe: pledirao je za investicije u okupiranim zemljama i pobijao pogibelj za poredak od pripajanja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. Istaknuo je da to što Hrvati žele Bosnu i Hercegovinu ne znači ugrožavanje ugarske slobode, jer je ona jamstvo hrvatske slobode.

U govoru je odao priznanje Rusiji zbog njezine turske politike. Smatrao je da ruska pretenzija na tjesnace ne ugrožava Monarhiju pod uvjetom »da se naša vlast na Balkanskom poluotoku proteže koliko to traže naši interesi«. S druge strane naglasio je da loši odnosi s Rusijom mogu dovesti do pogibeljna rata, a dobri do širenja i utvrđivanja austro-ugarske moći na Balkanu. Prema tome, mislio je Klaić, austro-ugarski interesi nisu u savezu s Engleskom, nego dapače u istiskivanju Engleske sa Sredozemlja. »Odobravam okupaciju Bosne i Hercegovine — završio je — jer je s okupacijom zauvijek uništeno tursko gospodstvo u tim pokrajinama, jer okupacija može postati polazište velike politike, sposobne da proširi moć i osigura budućnost Monarhije; a istodobno pridonese naprednoj sudbini jednog od najplemenitijih ograna velike slavenske obitelji. U pogledu istočne politike naglasio sam kako je shvaćam i put kojim bi trebala poći Austro-Ugarska.«³²

³² NL 1878, br. 98. Govor prenio i *Obzor*, 1878, br. 284 (podatak dugujem D. Pavličeviću). — Klaić 14. I 1879. piše Pavlinoviću kako mu je drago da tim govorom vlada nije zadovoljna, jer to znači da je dobro govorio i da se tješi kako je u Hrvatskoj njegovim prijateljima drago što je pridonio osujetiti priznanje András-

I u Carevinskom vijeću i u Delegacijama Klaić je poticao rješenje kmet-skog pitanja u Bosni i Hercegovini. Pobijao je tvrdnju da je bosansko-herce-govačko kmetstvo jednako kolonatu u Dalmaciji, ističući da su tu gotovo svi seljaci slobodni vlasnici i da se kmetски odnosi temelje na starim municipalnim statutima, dok su u Bosni svi kršćani beskućnici. Na tezu da se vlada mora oslanjati na imućni konzervativni stalež, odgovarao je da muslimani ne mogu biti iskrene pristaše Monarhije, već da to mogu biti samo katolici. Stoga, oslanjati se na begovat — govorio je — znači podupirati njihove povlastice i ugnjetavanje raje, a naprotiv trebalo bi odlučno pristupiti rješavanju kmet-skoga pitanja i od raje stvoriti »srednji posjedujući stalež, na koji ćemo se moći pouzdano nasloniti«. Takvo njegovo djelovanje povoljno je odjeknulo, osobito među Hrvatima, pa su predstavnici kotara Livno, Duvno, Glamoč i Kupres zahvalili Klaiću na zauzimanju.³³ S druge je strane to izazvalo nezadovoljstvo vlade.

Ista pitanja potaknuo je 1880. u Delegacijama, ističući osim njih potrebu da se bosansko-hercegovačkoj vladi puste slobodne ruke unutar zacrtane po-litike, zatim da se zemlja ne nijemči niti podređuje središtu, i da činovnici moraju naučiti domaći jezik. Pozdravio je riječi ministra vanjskih poslova po kojima se Monarhija ne kani širiti dalje na istok.

Kao izvjestitelj Financijskog odbora Carevinskoga vijeća zagovarao je izgradnju uskotračne željeznice od Zenice do Sarajeva, što je i prihvaćeno.³⁴

God. 1881. predveo je caru odaslanstvo hercegovačkih kršćana, koji su u Beč došli tražiti rješenje kmetškoga pitanja, a kad se o toj molbi u studenome raspravljalo u Carevinskom vijeću, Klaić je tražio da vlada naredbom uredi odnose i označi prava i dužnosti stranaka. Značajna je ova formulacija za njega kao građanskoga političara: »Mi nećemo prevrata; mi želimo da se odnošaji među gospodarima i kmetovima na opće zadovoljstvo urede i da se potrebni mir i poredak uspostavi.«³⁵

God. 1881. izbile su nove napetosti u Krivošijama, koje su rezultirale u ustanku, tu i u Hercegovini. *Narodni list* objavio je da su Taaffe i Kállay pozvali Klaića da se o tome s njim posavjetuju, ali je Klaić to demantirao već u idućem broju. Potkraj studenoga u Carevinskom vijeću branio je Kri-vošijce od optužbe ministra rata da su »Räubervolk«, te je informirao Vijeće o ljudima i prilikama u Boki.³⁶

syju (Palavršić-Zelić, n. dj., 275). — K. Milutinović, Vojvodina i Dalmacija 1760—1914 (Novi Sad 1973), govori kako je Klaić priznavši gotov čin okupacije skre-
nuo »sa nekadašnjih jugoslovenskih pozicija« i pružio »podršku Andrašijevoj, anti-
jugoslovenskoj i antislovenskoj spoljnoj politici« (283). To je neutemeljeno, kao i
njegov izvod da je Klaićevo stajalište prema okupaciji BiH bio glavni razlog neza-
dovoljstva dalmatinskih Srba njime i razlog njihova glasovanja proti njemu 1879.
(287).

³³ NL 1879, br. 21, 23, 99 i 100. — *Obzor* 1879, br. 61 i 164. — Macan, Iz kores-
pondencije, HZ 1968—69, 474 i 493.

³⁴ NL 1880, br. 90, 100 i 101.

³⁵ NL 1881, br. 22, 23 i 93.

³⁶ NL 1881, br. 90, 91 i 92.

Kada je zajam za ugašenje ustanka postao predmet rasprave u Delegacijama, Klaić je 5. II 1882. održao govor. Izjavivši da će glasovati za zajam, jer o uspostavi zakonitosti nema rasprave, rekao je da će glasovati »žalostnim srcem« zbog toga što je zajam — uz mobilizaciju — novi teret puku i jer remeti državni proračun. Podsjetivši da je i prije opominjao vladu zbog njezine politike, Klaić je kazao da su povod ustanku bile pogreške uprave, nesposobni činovnici, agrarno pitanje, strogo utjerivanje poreza, a u novije vrijeme i proglašenje vojnih zakona, dok je pravi uzrok »politička ideja, duboko u pameti naroda usađena«, tj. težnja za uspostavom izgubljene slobode, ista ona što je ljude pokretala 1875—76, a Monarhija se loše ponijela prema njoj okupiravši Bosnu i Hercegovinu da zabije »klin u južno slavenstvo« i presiječe »panslavističku zmiju«. Zatim je ustvrdio da je taj odnos ostao u upravi, tj. iako se u materijalnom pogledu nešto učinilo, duh je uprave ostao isti i nije udovoljio težnjama »glede narodnog razvoja i slobode«.

Po Klaiću, da bi osigurala red u zaposjednutim pokrajinama, vlada mora prihvatiti narodnu ideju i upotrijebiti je u korist Monarhije, tj. mora podupirati materijalni i narodni razvoj. »Nesretne politike klina« — nastavio je — »treba se kaniti i u narodnom smislu vladati: treba da narod sam učestvuje pri upravi [. . .]. Treba se kaniti sanjanja o panslavističkom rovanju. Politički panslavizam nije nego kimer, jer narodi na jugu, osobito Hrvati i Srbi potpuno su svjesni svoje narodne individualnosti, niti kane odreći se je. I dok vanjski položaj Bosne i Hercegovine bude diplomatski riješen, treba pripravljati rješenje nutarnjeg državnog položaja, koji mora takav biti, da narodna samostalnost onih zemalja, u skupu s pograničnim, i njihovo blagostanje pod žezlom prevedre Absburške kuće bude osigurano.« A ako to ne bude, dodao je, izbit će novi ustanci.

Na kraju je izrazio žaljenje što su na ratište poslani domobrani i pukovnija Weber iz Dalmacije, jer da su čete iz pokrajine sudjelovale u okupaciji, a i jer su upućene protiv sunarodnjaka. Spomenuo je ratne štete, naglasio da je sve to previše za pokrajinu i zamolio ratno ministarstvo za pomoć. U raspravi se branio od optužaba da je htio u vojsku baciti klicu narodne suprotnosti, pa je rekao kako je »samo opomenuo da treba štititi ljudska i bratska čuvstva vojnikâ«, a govoreći o samoupravi u Bosni i Hercegovini mislio je na općinsku, kotarsku i okružnu, a ne i na parlamentarnu.

Slično je reagirao u novoj raspravi u povodu izvanrednoga zajma za ugašenje ustanka u travnju 1882. Tada je nastojao ublažiti djelovanje nove carine u Bosni i Hercegovini.

Na jesen je u Carevinskom vijeću i u Delegacijama kritizirao skupu upravu u Bosni i Hercegovini, tražio investicije (npr. za izgradnju prometnica), rješenje agrarnoga pitanja, te zahtijevao da činovnici nauče domaći jezik. Izrazio je zadovoljstvo što se vlada preselila iz Beča u Sarajevo i što je odvojena građanska vlast od vojničke. Predložio je da pod zaštitom Zemaljske vlade kreditni zavod daje kmetovima jeftin zajam i da im tako omogući otkup zemlje. Odbacio je ideje o kolonizaciji Bosne. »Zaposjedajuća politika [. . .]« — rekao je — »bila je izvedena proti osvjedočenja većine austrijskih naroda; a oni koji su je odobrili, više su to učinili, da otvoro rečem, iz dinastičkih obzira, nego iz osvjedočujućih političkih razloga. Hoće li okupacija doprinijeti dobro-

stanju i snazi cjelokupne monarhije, otvoreno je pitanje. Sretno rješenje tog pitanja zavisi u prvom redu o općoj politici. Čuvanje mira i dobrohotno držanje carevine naše prema mladim balkanskim državama, može tome doprinijeti. A drago mi je da tu politiku ispovijeda gosp. ministar vanjskih poslova, i da je jednoglasno zagovara ova visoka delegacija. U drugom redu zavisi sretno rješenje o dobroj upravi Bosne i Hercegovine.« Zaključio je s izrazom povjerenja vladi.³⁷

Te izjave jasno crtaju Klaićevo gledište na Bosnu i Hercegovinu. On priznaje postojeće stanje i protivi se svakomu nasilnom i prevratničkom rješenju, odnosno čak rušenju toga stanja. Stoga on osuđuje ustanak i pripravno glasuje za zajmove, a tek se ograđuje radi oportunistički slanja hrvatskih jedinica protiv pobunjenika. Klaić je bio realan političar i nije ni mogao odobriti bunu kao sredstvo i svrhu, iako je optužio vladu kao krivca za ustanak. Osim toga, on je tražio udio hrvatskoga i srpskog pučanstva u mjesnoj samoupravi, investicije gospodarske naravi, olakšanje poreznih i carinskih tereta, gipkost u primjeni vojničkih zakona, pojeftinjenje uprave, reorganizaciju uprave sa sposobnim činovnicima koji znaju narodni jezik i nadasve rješenje agrarnoga pitanja, doduše na razmjerno težak način za seljake. Kada se sve uzme u obzir, možemo kazati kako je Klaićevo nastojanje ipak pozitivno, da je on na oprezan i oportun način pokušavao da se materijalnim razvitkom pridoni narodnom razvoju, tj. oslobađanju od tuđinskog utjecaja i ovisnosti o tuđoj upravi. On, koji je u svoje doba zastupao autonomiju Bosne i Hercegovine pa i njihovo priključenje Srbiji i Crnoj Gori, sada je, prihativši činjenicu da je Austro-Ugarska čvrsto zasjela u Bosni i Hercegovini, tražio njihovo povezivanje sa susjednim krajevima, tj. s Hrvatskom. U tom je povezivanju — kojem je trebalo služiti i povezivanje Bosne i Hercegovine prometnicom s morem — vidio budućnost i napredak tih zemalja i pledirao za njihovo gospodarsko povezivanje kako bi se jednom moglo provesti i političko. Mislim da se tako ima shvatiti njegovo gledište o rješenju državnoga položaja Bosne i Hercegovine osiguranjem njihove narodne samostalnosti »u skupu s pograničnim zemljama« u Monarhiji. To se rješenje, po njemu, može osigurati još politikom razumijevanja prema Srbiji i Crnoj Gori, tj. očuvanjem mira i integriteta tih država, pa je stoga pozdravio onako najavljenju politiku.

U svibnju 1883. Klaić je bio u Carevinskom vijeću izabran u Delegacije i u listopadu imenovan u njihov Financijski odbor. U Delegacijama je 9. studenoga interpelirao Kállaya zašto je u Bosni unovačeno najviše katolika, za tim da li misli utemeljiti zavod da bi kršćani došli do zajma za kupnju zemlje iseljenih muslimana i da li je izrađena osnova za spoj Bosne i Hercegovine s morem.³⁸

Iduće je godine također bio izabran u Delegacije, pa je u njima govorio 14. studenoga u raspravi o zajmu Bosni i Hercegovini. Upravi je priznao brzinu u katastriranju zemlje, što će omogućiti uvođenje zemljišnika i sređivanje vlasničkih odnosa. Ponovo je istaknuo potrebu sređivanja agrarnih odnosa. Pledirao je da se silom oteto zemljište vrati i da se počne s organiziranjem »imućna, slobodna i nezavisna težačkog staleža, koji bi [...] bio najboljim

³⁷ NL 1882, br. 11, 12, 33, 85, 90 i 91.

³⁸ NL 1883, br. 36, 83, 88b i 89. — Palavršić-Zelić, n. dj., 400.

i najpouzdanijim stožerom mira i poretka, najkrepčim čimbenikom dobrostanja i napretka ovih iskušanih zemalja«. Pozdravio je odustajanje od kolonizacije, jer bi ona — po njegovu sudu — bila zapreka podizanju Bosne i Hercegovine na stupanj evropske civilizacije. Mislio je da se mir može uspostaviti i onda kada se sukobe pripadnici triju vjera jednog naroda, ali da se ne bi mogao ako bi se dovele druge narodnosti. Nije bio protiv slanja stručnjaka koji bi pridonijeli razvoju industrije, ali, tvrdio je, »zemlja mora ostati samim sinovim Bosne«. Kritizirao je Kállayevu željezničku mrežu, koja se ne obzire na Dalmaciju, pomanjkanju prometnica pripisivao je pad prometa između nje i Bosne i Hercegovine, te pledirao za spoj unskom dolinom s austro-ugarskom mrežom radi povezivanja pokrajine s Europom i radi trgovačkih i vojničkih koristi za Monarhiju.³⁹

God. 1885. govorio je u Delegacijama protiv kolonizacije u Bosni i Hercegovini, te zagovarao uvršćenje u proračun svote za pomaganje franjevačkoga pomlatka.⁴⁰

Iduće se godine u Delegacijama protivio vraćanju proračunskoga viška Bosne i Hercegovine državi za pokriće troškova okupacije, jer — rekao je — Monarhija je u Bosnu došla radi svoga državnog interesa i civilizacijske misije, a ne da joj pučanstvo plati okupaciju, te stoga ona mora snositi i troškove. Usprotivio se i zahtjevu da pokrajina snosi troškove uprave, jer da taj zahtjev više nema svrhe kao u prvo vrijeme kada su se u Monarhiji neki krugovi odupirali okupaciji. Kritizirao je porezno preopterećenje i predlagao da se proračunski višak ulaže u investicije i za sniženje poreza, osobito desetine, a s vremenom i zemljarine. Ponovo je upozorio da neznanje narodnoga jezika smanjuje djelotvornost uprave i istaknuo potrebu da se izgradi željeznica.⁴¹

Priličnu je buru izazvao svojim govorom u Delegacijama 20. VI 1890. za rasprave o proračunu Bosne i Hercegovine. Priznao je, naime, zasluge uprave za kulturni i gospodarski napredak. Zatim je istaknuo da je u Bosni domaći jezik samo jedan, hrvatski, i da muslimani pripadaju istom narodu kao i kršćani te da nisu Turci. Time je promijenio svoje prijašnje stajalište kojim je muslimane izravno konfrontirao kršćanima. Pozdravio je dio izvješća o skoroj dogradnji željezničke veze Sarajevo—Split i Sarajevo—Metković i zalagao se za jedinstvo željezničke mreže u Bosni i Hercegovini pod Zemaljskom upravom, tj. da se vojska odrekne svojega dijela.

Reakcije na govor bile su različite. *Katolička Dalmacija* ga je napala kao izražaj povjerenja vladi. Car mu je rekao da je zadovoljan njegovim priznanjem napretka. Kada se vraćao u Zadar, na bečkom kolodvoru dočekala ga je skupina hrvatskih đaka i demonstrirala protiv govora čak i povcima: »Pereat dr. Klaić!« *Narodni list* osudio je demonstraciju i branio Klaića da nije mogao

³⁹ NL 1884, br. 39 i 88.

⁴⁰ NL 1885, br. 87. — *Narod*, br. 7, pisao je da bi narodnjaci pozdravili sjedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom, ali da nakon porazâ 1876—78. i 1885. Srbija nema snage, vojske, novca, sposobnih upravnih činovnika ni kulture za okupljanje Srba i Hrvata. Narodnjaci su mislili da je Hrvatska postala prikladnija, s kulturnog ali ne i s političkog gledišta, faktor okupljanja.

⁴¹ NL 1886, br. 95.

oporbeno nastupiti zbog budućih koristi i siromaštva zemlje. List je istaknuo dotadašnje Klaićeve zasluge za pokrajinu i naglasio da se hrvatske političke želje ne mogu postići naglošću i bukom. Klaića su napali *Il Dalmata* i *Srpski glas*, svaki sa svojega stajališta. Klaić je također osudio demonstraciju i u pismima izražavao svoju osvjedočenost u ispravnost svoje politike, »pak ju zvali *mlitavu*, *oportunističku* i kako im još drago«. ⁴²

Nakon te demonstracije Klaić više nije istupao u svezi s Bosnom i Hercegovinom.

* * *

Klaić je, u skladu sa suvremenim idejama Strossmayerova kruga, težio južnoslavenskom povezivanju i suradnji, pa u tom smislu valja ocijeniti i njegove poglede na budućnost Bosne i Hercegovine nakon ustanka. Njegova kolebanja — od nezavisnosti tih zemalja do njihove pripadnosti ili Srbiji i Crnoj Gori ili Hrvatskoj — plod su koliko želje da se Bosna i Hercegovina oslobode od turske vlasti toliko i nepotpuna poznavanja razvoja prilika, a nakon okupacije 1878. težnje da se ojača južnoslavenski corpus u Monarhiji, jer je on poslije računao i s hrvatsko-slovenskim povezivanjem. Njegova pak gledišta na razvoj Bosne i Hercegovine pod austrougarskom okupacijom sasvim su u skladu s njegovom realnom politikom, koju je vodio i u svojoj zavičajnoj Dalmaciji.

⁴² NL 1890, br. 47, 48 i 50—52. — Macan, Iz korespondencije, HZ 1968—69, 497. — D. Berić, Iz korespondencije kap. Nike Dubokovića, Split 1963, 50.

Zusammenfassung

MIHO KLAJČS ANSCHAUUNGEN ÜBER DIE BOSNISCH-HERZEGOWINISCHE PROBLEMATIK VON 1844 BIS 1880

Trpimir Macan, Jugoslavenski leksikografski zavod, Strossmayerov trg 4, Zagreb

Der Verfasser stellt die Stellungnahme Miho Klaičs, des Anführers der Nationalen Partei in Dalmatien, zum Problem von Bosnien-Herzegowina zur Zeit vor dem Ausbruch der sog. Ostkrise bis kurz vor Klaičs Lebensende dar. Klaič betrachtete dieses Problem im Einklang mit den Ideen von Strossmayers Kreis, der die Vereinigung der südslawischen Länder anstrebte, und in diesem Rahmen auch die Befreiung Bosniens und der Herzegowina von der türkischen Herrschaft. Doch die Stellungnahme zur konkreten Lösung des Problems änderte sich in Übereinstimmung mit den augenblicklichen politischen Verhältnissen. So befürwortete man in verschiedenen Zeiträumen den Anschluss dieser Länder an Serbien, Montenegro oder Kroatien im Rahmen der Habsburgermonarchie.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 13

ZAGREB

1980

IZDAVAČ: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Zagreb, Josip ADAMČEK, Zagreb, Ljubiša DOKLESTIĆ,
Zagreb, Hrvoje MATKOVIĆ, Zagreb, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, Zagreb,
Stefanija POPOVIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

NIKŠA STANČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šaljite na adresu: Izdavački servis »LIBER«, Savska cesta 16.

Cijena ovog broja iznosi

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni
rad SRH — VII.

RADOVI 13

Za izdavača
Prof. dr Josip Adamček

Lektor i korektor
Branko Erdeljac

Grafički oblikovao
Prof. dr Ivan Kampuš